

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КРИТИЧНОГО ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Стаття присвячена місцю і ролі категорії дискурсу, а також методу критичного дискурс-аналізу в сучасних наукових працях. Автори аналізують можливості використання інструментарію критичного дискурс-аналізу (КДА) в політологічних дослідженнях. Спираючись на доробки представників КДА Т. ван Дейка (Teun van Dijk), Н. Ферклафа (Norman Fairclough), Р. Водак (Ruth Wodak), автори розглядають специфіку ресурсів критичного дискурсивного аналізу та алгоритм його використання. Робиться висновок про доцільності включення критичного дискурс-аналізу в методологічний апарат політичної науки, визначаються його основні характеристики, переваги та обмеження.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, критичний дискурс-аналіз, дискурсивний підхід.

Однією з впливових тенденцій наук про суспільство в кінці ХХ – на початку ХХІ століття стало взаємопроникнення та інтеграція знань. У культурологічних, соціологічних та політологічних дослідженнях особливо помітним є використання лінгвістики, що пов'язано з переходом до мультипарадигмальності, пошуку більш «м'яких» соціальних закономірностей, залежних від багатьох змінних (культура, мова, історія, позиція спостерігача в соціальному просторі і т. ін.) Актуальність «лінгвістичного повороту» в суспільствознавстві обумовлена нагальністю пошуку відповіді на запитання: як взаємодіють мовні моделі та соціальна реальність. Переосмислення ролі мови в сучасному суспільстві, що ґрунтується на тезі про людину, яка живе переважно в дискурсивній, а не предметній реальності, тобто у світі конструйованих цінностей і смислів, а не речей та фактів, сприяло формуванню теорії дискурсу, а успіхи лінгвістики в розвитку дискурс-аналізу призвели до його поширення в соціогуманітарних дослідженнях.

Сьогодні поняття «дискурс» все більш активно вживається не тільки в науковому пошуку, а й також у політичних та мас-медійних колах. Відповідний термін (від лат. *discursus* – «розгін») увійшов до регулярного наукового вжитку в другій половині минулого століття. Він має багато значень: *розмова, бесіда*, у середньовічній латині – *пояснення, довід, аргумент* і, нарешті, *логічне струнке міркування*. Діскурс або дискурс (фр. *discours*) у загальному сенсі – мовлення, процес мовленнєвої діяльності. За визначенням одного з найвідоміших дискурс-аналітиків Т. ван Дейка «дискурс – це пов'язана послідовність писемних речень чи усних висловлювань, вимовлених у певній комунікативній ситуації з метою передачі інформації або виконання інших соціальних дій» [1, с. 5]. Загальним принципом сучасного дискурсивного підходу є увага не так до «продуктів» чи «інструментів» комунікації, як до процесу «виробництва» текстів, смислів та знань в процесі комунікації.

Саме така ідея була запропонована більш ніж двадцять років тому Норманом Ферклафом (Fairclough), одним із найбільш відомих представників критичного дискурс-аналізу (КДА) – напрямку, що набув значного поширення в сучасних дослідженнях суспільства. Н. Ферклаф визначав дискурсивну практику як окремий різновид соціокультурної практики: «Дискурсивну практику я розглядаю як процеси виробництва та споживання текстів. Соціокультурну практику я розумію як соціокультурні процеси, частиною яких є комунікативна подія» [2, с. 57]. Такий підхід відносять до «екстралінгвістичних» напрямків аналізу дискурсу і в сучасній зарубіжній науці він представлений цілим рядом соціолінгвістичних, культурологічних та політологічних шкіл.

Українські науковці останнім часом також звернулися до методів дискурсології. Здійснений нами аналіз публікацій вітчизняних вчених, які можна відшукати в електронному каталозі наукової бібліотеки ім. В. Вернадського, демонструє використання КДА в дослідженнях соціологів і психологів. Так, наприклад, О. Міхеєва спирається на його інтерпретативні можливості в реконструюванні соціальної структури та соціальних практик через текстові повідомлення [3]. Можливості дослідження інституційних основ православної ідентичності

засобами критичного дискурс-аналізу розкриває в своїй статті О. Цукур [4]. Певну увагу до дискурсивного підходу демонструють і фахівці в сфері політичних наук [5]. Проте критичний дискурс-аналіз значною мірою все ще залишається на узбіччі їх дослідницьких інтересів.

Метою запропонованої розвідки стало обґрунтування доцільності включення критичного дискурс-аналізу (КДА) в методологічний апарат політичної науки, визначення його основних характеристик, переваг та обмежень.

Серед спектру дискурсологічних напрямків КДА відрізняється фокусуванням уваги до політичних, інституційних, медійних дискурсів, що досліджуються в ситуації боротьби та конфлікту. Основним предметом інтересу його представників є приховані та відкриті структурні відносини домінування, дискримінації, влади і контролю, які виявляються в мові.

Саме такий погляд на природу дискурсу останнім часом був актуалізований появою в політичному житті нових соціальних рухів, котрі позначаються такими термінами, як «рух за ідентичність», «рух за культурні права та мультикультурне громадянство» та ін. Вагомим чинником також постали феномени, пов'язані з процесами медіатизації політики і формування нової галузі наукового пізнання – комунікативних досліджень.

Проте варто зауважити, що витoki критичного дискурс-аналізу можна віднайти і в більш давніх теоріях, наприклад, в марксизмі, через наявне у ньому співвідношення властивостей дискурсу з такими концептами, як «влада» та «авторитет». Адже критичний підхід трактує дискурс як владний ресурс, що сприяє формуванню та відновленню нерівного розподілу влади між різними соціальними групами.

Точкою відліку у становленні критичного дискурс-аналізу вважають опубліковану в 1989 році книгу Н. Ферклафа «Мова і влада» («Language and Power»), а його подальший розвиток пов'язують з науковими працями Т. ван Дейка, Г. Крес (Gunther Kress), Т. ван Левена (Theo van Leeuwen) та Р. Водак. В січні 1991 року після симпозіуму в Амстердамі ці науковці створили спільноту дослідників, яка започаткувала формування широкої мережі прихильників КДА. Нині широке коло його представників, які працюють в цьому напрямку, визначають критичний дискурс-аналіз не як добре напрацьований емпіричний метод, а як кластер підходів, що ґрунтуються на схожій теоретичній базі [6, с. 23].

Попри наявне розмаїття, на думку Т. ван Дейка, критичне дослідження дискурсу задля досягнення ефективної реалізації поставлених цілей має відповідати цілій низці вимог, а саме:

- для того, щоб бути прийнятним для уваги, воно повинне бути “кращим” за інші, порівняно з випадками маргінальних дослідницьких традицій;
- КДА фокусується головним чином на соціальних і політичних проблемах, а не модних парадигмах сьогодення;
- емпірично адекватний критичний аналіз соціальних проблем зазвичай характеризується мультидисциплінарністю;
- КДА має за мету не просто *описати* дискурсивні складові, але й *пояснити* їх в термінах соціальної взаємодії і особливо соціальної структури;
- КДА сфокусований на тому, як дискурсивні структури встановлюються, затверджуються, отримують легітимність, відтворюються або ж викликають відношення *влади* і *домінування* у суспільстві [7, с. 353].

Принциповим постулатом, на якому базується КДА є концепт «контексту», який, за визначенням Р. Водак, містить чотири рівні: 1) безпосередньо мова або текст, 2) інтертекстуальний та інтердискурсивний зв'язок між висловлюваннями, текстами, жанрами та дискурсами, 3) екстралінгвістичні соціальні/соціологічні змінні та інституційні рамки специфічного «контексту ситуації» (теорії середнього рівня), 4) більш широкий соціополітичний та історичний контекст, дискурсивні практики якого вбудовані в нього та дотичні до мегатеорій. [8, с. 67].

Т. ван Дейк вбачає в КДА перспективи для винаходу теорії, яка в своєму аналізі поєднає текст і контекст. Використання мови, дискурс, вербальна взаємодія, комунікація належать до мікрорівня соціального порядку. Такі концепти, як влада, домінування, нерівність соціальних груп і т. ін. відносяться до макрорівня. Саме КДА має заповнити існуючу «прогалину» між

цими рівнями та стати тією конструкцією, яку використовують соціологи. У повсякденній їх взаємодії та безперервному співіснуванні (та проміжному мезорівні) формується уніфіковане єдине ціле. Наприклад, промова про расизм у парламенті – це дискурс на мікрорівні соціальної взаємодії у специфічній ситуації обговорення, але у той же час вона може стати чинником або часткою певного акту законотворення чи відтворенням расизму на макрорівні [7, с. 354].

Отже, автори критичного дискурс-аналізу погоджуються з тим, що дискурс має розглядатися в межах певної ситуації, існуючої культурної традиції, з дослідженням інтертекстуальності дискурсу (зв'язків з іншими дискурсами), а також врахуванням масиву історичних знань, що становлять контекст відповідного дискурсу.

Серед піонерів критичного аналізу дискурсу були переважно лінгвісти, які не випадково на перший план ставили текстовий рівень аналізу. Так, Н. Феркляф наводить на його користь чотири аргументи – теоретичний, методологічний, історичний та політичний. Теоретичне обґрунтування полягає у тому, що соціальні структури – наприклад, класові відносини – знаходяться у діалектичних відносинах з соціальною дійсністю. А тексти – це її значуща форма. На думку вченого, методологічним доказом великого значення текстового аналізу є все більш часте використання текстів як джерел даних. Його історичне обґрунтування базується на тому, що тексти – гарні індикатори соціальних змін. Аналіз змісту та текстури – протидія жорстко схематичному соціальному аналізу, де надто мало враховуються механізми змін. Четверте обґрунтування – політичне – пов'язане з критичною орієнтацією дискурс-аналізу: соціальний контроль і влада все частіше реалізуються за допомоги текстових засобів [9].

За Н. Феркляфом та Р. Водак, які розглядають мову як елемент реальності та систему знаків, а тексти як елементи соціальних подій, алгоритм критичного дискурс-аналізу передбачає:

- фокусування на специфічних соціальних проблемах, що мають семантичний аспект, опис проблеми та визначення семантичної складової;
 - виявлення домінуючих стилів та жанрів, дискурсів, які встановлюють (конституують) цей семантичний аспект;
 - вивчення розмаїття стилів, жанрів та дискурсів в межах цього аспекту;
 - з'ясування стійкості до процесів колонізації, які здійснюють домінантні стилі, жанри та дискурси [10, с. 23].
- Таким чином, однією зі складових критичного дискурс-аналізу є вивченням лінгвістичних рис соціально-культурних процесів суспільства, адже тексти, на думку згаданих вчених, мають політичні та моральні наслідки і впливи.

Логіка «текст-контекст» критичного аналізу дискурсу довела свою ефективність в дослідженні проблем ідентичності, ідеології, дискримінації, фемінізму, расизму, міграції і т. ін. Наочним підтвердженням цього є, наприклад, праці Т. ван Дейка «Дискурс еліт і расизм» (1993 р.), «Ідеологія. Міждисциплінарний підхід» (1998 р.), «Дискурс та влада» (2008 р.), Р. Водак «Дискурс і дискримінація» (2001 р.), Н. Феркляфа «Мова та влада» (2014 р.) тощо.

Здобутки науковців мають і практичне значення, наприклад, в сфері протидії расистським та сексистським повідомленням в засобах масової комунікації або експертних висновках для міжнародних організацій, таких як ООН чи Рада Європи. Потенційна сфера використання КДА – вивчення політичної комунікації, адже в сучасному світі контакти між суспільством та владою опосередковані мас-медіа із залученням інформаційних ресурсів, які передбачають використання текстів. Спираючись на позицію, що нерівність та несправедливість відтворюються в мові і легітимізуються, представники КДА роблять наголос на виявленні практик маніпулювання громадською думкою.

Попри вищенаведене, у критичного дискурс-аналізу є не лише прибічники, а й опоненти. Вони вказують на те, що порівняно з іншими методиками КДА не має чітко визначеної процедури відбору матеріалів (текстів, висловлювань, прецедентних подій), які суб'єктивно обираються самим дослідником. Крім того, інтерпретація даних також обумовлена суб'єктивізмом останнього [11, с. 32]. Проте критичні зауваження свідчать не так про наукову неспроможність КДА, як про необхідність його вдосконалення.

Підсумовуючи, зазначимо, що ознакою сучасних досліджень стає міждисциплінарність. «Лінгвістичний поворот» в науці сприяв розширенню інструментарію в різних галузях соціально-

гуманітарного знання та суспільно-політичної практики. Напрацьований арсенал методів в межах дискурсивного підходу надає нових можливостей вченим в царині політичних наук. Критичний дискурс-аналіз, що поєднує методи лінгвістичного аналізу з вивченням контексту, може бути суттєвим доповненням до арсеналу якісних методів політичного аналізу. Розробка та використання запропонованих представниками КДА методів дослідження політичних текстів і текстів засобів масової комунікації дозволяє отримувати адекватні дані про стан громадської думки, домінуючі політичні настанови щодо актуальних суспільно-політичних проблем, маніпулятивні інструменти владних структур тощо. Критичний дискурс-аналіз як такий, що найбільш динамічно розвивається і спрямований на вивчення проблем влади, нерівності, домінування в суспільстві, довів свою емпіричну цінність в працях західних науковців і має широкі можливості для свого розвитку в дослідницьких проектах їх українських колег.

Використана література:

1. Тяжлов Я. Интервью с Т.А. Ван Дейком: О трендах в дискурсном подавлении, европейском национализме и гуманитарной ядерной бомбе [Электронный ресурс] / Я. Тяжлов, Е. Кожемякин // Современный дискурс-анализ. Электронный журнал. – 2013. – № 9. – С. 4-9.– Режим доступа: <http://discourseanalysis.org>
2. Fairclough N. Media Discourse / N. Fairclough. – London: Edward Arnold, 1995. – 214 p.
3. Міхеєва О. Критичний дискурс-аналіз та його інтерпретативні можливості щодо публікацій у періодичній пресі (за матеріалами справи київської міліції 1925-1926 рр.) / О. Міхеєва // Схід. – 2011. – № 3. – С.11-114.
4. Цукур О. Г. Ресурси критичного дискурс-аналізу як методу дослідження інституційних основ православної ідентичності / О. Г. Цукур // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2015. – Вип. 35. – С.292-301.
5. Чайковський Я. Проблема політичного дискурсу в теорії Теу ван Дейка / Я. Чайковський // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2007. – Вип.10. – С. 306-316.
6. Meyer M. Between theory, method, and politics: positioning of the approaches to CDA / M. Meyer // Methods of Critical Discourse Analysis / ed. by R. Wodak, M. Meyer. – London: Thousands Oaks, 2001. – P.14-31.
7. van Dijk T. A. Critical Discourse Analysis / T. A. van Dijk // The Handbook of Discourse Analysis / ed. by D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. – P. 352–371.
8. Wodak R. The discourse-historical approach / R. Wodak // Methods of Critical Discourse Analysis / ed. by R. Wodak, M. Meyer. – London: Thousands Oaks, 2001. – P. 63-94 .
9. Fairclough N. *Analyzing Discourse. Textual Analysis for Social Research* / N. Fairclough. – London, New York: Routledge, 2003. – 270 p.
10. Meyer M. Between theory, method, and politics: positioning of the approaches to CDA / M. Meyer // Methods of Critical Discourse Analysis / ed. by R. Wodak, M. Meyer. – London: Thousands Oaks, 2001. – P.14-31.
11. Переверзев Е. В. Критика КДА: некоторые ограничения критического дискурс-анализа как научного подхода [Электронный ресурс] / Е. В. Переверзев // Современный дискурс-анализ. Электронный журнал. – 2009. – № 1. – Т. 1. – С. 31-38.– Режим доступа: http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf

Кокорская О. И., Кокорский В. Ф. *Эвристический потенциал критического дискурс-анализа.*

Статья посвящена месту и роли категории дискурса, а также методу критического дискурс - анализа в современных научных работах. Авторы анализируют возможности использования инструментария критического дискурс-анализа (КДА) в политологических исследованиях. Опираясь на наработки представителей КДА Т. ван Дейка (Teun van Dijk), Н. Ферклафа (Norman Fairclough), Р. Водак (Ruth Wodak) авторы рассматривают специфику

ресурсов критического дискурс - анализа и алгоритм его использования. Делается вывод о целесообразности включения критического дискурс - анализа в методологический аппарат политической науки, определяются его основные характеристики, преимущества и ограничения.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, критический дискурс-анализ, дискурсивный подход.

Kokorska O., Kokorskiy V. *The heuristic potential of critical discourse analysis.*

The article is devoted to the place and role of discourse categories, as well as the method of critical discourse - analysis of modern scientific studies. The authors analyze the possibility of using the tools of critical discourse analysis (CDA) in political science research. Based on research representatives CDA Teun van Dijk, Norman Fairclough, Ruth Wodak authors consider the specific resources of critical discourse analysis algorithm and its use. The authors came to conclusion of the feasibility of introducing a critical discourse analysis in methodological apparatus of political science, defined its main characteristics, advantages and limitations.

Key words: *discourse, discourse analysis, critical discourse analysis, discursive approach.*